

Милана Живановић
И КРСТ И ПЕТОКРАКА
РУСКИ ГРОБНИ КОМПЛЕКСИ У ЈУГОСЛАВИЈИ У 20. ВЕКУ

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

Библиотека

Студије и монографије
књ. 121

За издавача

Др Миле Бјелајац, директор

Редакција

Др Бојан Симић (главни и одговорни уредник)

Проф. др Саша Мишић

Др Мирослав Перишић

Др Борис Милосављевић

Др Владан Јовановић

Др Петар Драгишић

Др Сања Петровић Тодосијевић (секретар)

Рецензенти

Проф. др Алексеј Тимофејев

Др Горан Милорадовић

Др Олга Манојловић Пинтар

Лектура и коректура

Јелица Војиновић

Техничко уређење и дизајн корица

Ђорђе Секерезовић

Фотографија на корицама

Споменик Руске славе

Из личне колекције Милоша Јуришића (оригинална фотографија,
1930-те године, фото Радослав Марковић)

ISBN 978-86-7005-166-9

Штампање ове књиге је помогло Министарство просвете, науке и техно-
лошког развоја Републике Србије

Милана Живановић

**И КРСТ И ПЕТОКРАКА
РУСКИ ГРОБНИ КОМПЛЕКСИ
У ЈУГОСЛАВИЈИ У 20. ВЕКУ**

Београд, 2020.

Садржај

Предговор	7
Извори и литература	11
Увод	25
Руско-српски/совјетско-југословенски односи у 20. веку	25
Култура сећања и танатополитика	31
Руски гробни комплекси у 19. и почетком 20. века	35
1. Гробни комплекси руских војника погинулих у Првом светском рату у периоду од 1914. до 1991. године	55
1.1 Предвечерје рата – сахрана Николаја Хенриковича Хартвига	55
1.2 Гробни комплекси руских војника – бранилаца Београда, бораца са Солунског фронта и аустроугарских заробљеника у периоду од 1914. до 1918. године	72
1.3 Култура сећања, правна регулатива и гробни комплекси руских војника погинулих у Првом светском рату у периоду од 1918. до 1941. године	80
1.4 Спомен-костурница руских војника на Новом гробљу у Београду: танатополитика, симболика, комеморативна пракса и градња идентитета	113
1.5 Гробни комплекси руских војника погинулих у Првом светском рату у периоду од 1944. до 1991. године	162
2. Гробни комплекси руске емиграције у периоду од 1918. до 1991. године	169
2.1 Смрт у туђини	169
2.2 Гробни комплекси руске емиграције у периоду од 1918. до 1944. године	181
2.3 Гробни комплекси руске емиграције у периоду од 1944. до 1991. године	200
2.4 Сахране значајних личности руске емиграције	207
2.5 Споменици и надгробници припадника руске емиграције у периоду од 1918. до 1991. године	254

3. Гробни комплекси војника Црвене армије у периоду од 1941. до 1953. године	269
3.1 Култура сећања на Други светски рат у Југославији и њени актери	269
3.2 Гробни комплекси војника Црвене армије погинулих у Другом светском рату	277
3.3 Погребни ритуали у Југославији после Другог светског рата	305
3.4 Споменици црвеноармејцима у периоду од 1944. до 1953. године	329
4. Гробни комплекси совјетских војника у периоду од 1953. до 1991. године	361
4.1 Гробни комплекси војника Црвене армије погинулих у Другом светском рату у периоду од 1953. до 1991. године	361
4.2 Споменици црвеноармејцима у периоду од 1953. до 1991. године	403
4.3 Споменик совјетским ратним ветеранима на Авали	418
Закључак	431
Summary	439
Резюме	441
Прилози	445
Списак извора и литературе	497
Списак скраћеница	547
Именски регистар	549
Географски регистар	561

ПРЕДГОВОР

Покушај сагледавања односа између две државе током периода од једног века изузетно је комплексан задатак. Његова сложеност је још већа уколико су предмет истраживања руско-српски, односно совјетско-југословенски односи у 20. веку, који су били испуњени низом дисконтинуитета, промена и паралелних токова. Век који је обележен ратним савезништвима, прекидом дипломатских односа, конфликтима, стагнацијама у односима, али и спољнополитичком, војном, економском и културном сарадњом између две земље и друштва, оставља могућности за интерпретацију и покушаје њиховог разумевања са различитих аспеката. Један од метода њиховог сагледавања могу представљати руски гробни комплекси.

Синтагма „руски гробни комплекси” изабрана је као један од адекватнијих начина описа низа гробних целина и гробних места, односно места почивања (или погибије) Руса у Југославији. Овим збирним појмом означена су гробља, парцеле, гробнице, костурнице, надгробници¹ и споменици руских војника, бранилаца Београда, бораца са Солунског фронта и аустроугарских заробљеника из Првог светског рата, затим руских емиграната, ратника Црвене армије погинулих током Другог светског рата и совјетских ратних ветерана страдалих у послератном периоду. Епитет „руски” одабран је као одређење припадности руској нацији, која је и у случају војника Црвене армије представљала доминантну етничку групу (етнички Руси су сачињавали 66 % снага совјетске војске, с тим да би овај проценат могли повећати на 75 % (3/4), с обзиром да је руско становништво источне Украјине и Белорусије у статистичким извештајима убрајано у Украјинце односно Белорусе).²

Руски гробни комплекси представљали су материјална сведочанства учешћа Руса у војним операцијама у два светска конфликта, присуства, улоге и утицаја руске империје (или чувара и настављача њених традиција – руске емиграције), односно Совјетског Савеза на територији Југославије (Краљевине и социјалистичке Југославије).

---

1 За разлику од појма надгробник, под термином споменик се подразумева обележје испод којег не морају нужно бити положени посмртни остаци погинулих војника.

2 Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 365.

Њихов настанак је углавном био последица ратних окршаја вођених 1914–1918. и 1941–1945, али и живота у туђини, избеглиштву, авионских несрећа. Они су, уједно, одсликавали и испреплетаност веза и низ промена, дисконтинуалних и паралелних токова у совјетско-југословенским и руско-српским односима у 20. веку. Кроз приказивање њиховог настанка, одржавања, нестанка и рушења, изучавана је званична култура сећања Краљевине Србије, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Краљевине Југославије, Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ), Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), односно њене промене као пратилаца истих на политичком, идеолошком и спољнополитичком плану. Однос државних органа и друштва према руским комплексима, који је сасвим упрошћено могуће свести на бригу, односно нехај, заборав и равнодушност, одражавао је званичну политику земље, идеолошки карактер њеног режима, спољнополитички курс, али и релације Београд–Петроград (чак и у периоду непостојања руске царевине) и Београд–Москва. Уско су били повезани званична перцепција Русије, односно СССР-а и однос политичке елите према местима почивања Руса.

Истовремено, сами комплекси пружали су могућност за изучавање званичне политичке линије и то кроз танатополитику. Пракса употребе смрти припадника руског народа с политичким и идеолошким циљем, забележена и у 19. веку у Кнежевини, потом Краљевини Србији, примењивана је и у веку који је уследио (најпре у Краљевини Србији, затим Краљевини СХС/Југославији, па у ДФЈ, ФНРЈ, СФРЈ). Представници режима (али и цркве) користили су погребне ритуале како би исказали своје погледе и самим тим званични курс земље и њену идеологију (антикомунизам, русофилију, прагматизам, совјетофилију). Они су задобили свој пуни израз на сахранама војника руске царевине (укључујући и оне који су емигрирали из своје отаџбине) и бораца Црвене армије и то у посмртним говорима државника и црквених великодостојника – *laudation funebris*. Ти погребни ритуали били су индикативни показатељи (али и креатори) тадашњих политичких прилика и околности у држави и друштву.

Примарни циљ истраживања представља приказивање настанка и развоја самих гробних комплекса и званичне културе сећања током 20. века. Један специфичан део еволуције сећања – успомене на припаднике руског народа преминуле и погинуле на територији Југославије, пружио је могућност сагледавања совјетско-југословенских, односно руско-српских односа у веку у којем су они пролазили

кроз низ фаза. Тиме је уједно представљен и континуитет или дисконтинуитет у политичком смислу.

Приказивањем статуса које је гробно место Руса имало у друштву и међу припадницима политичке елите у међуратној и потом социјалистичкој Југославији, праћени су погледи на „Другог” и то специфичног „Другог”, као и начин на који је формирана слика Русије/Савеза Совјетских Социјалистичких Република. Та представа је истовремено била она коју је држава градила и афирмисала кроз низ ритуала комеморативне и меморијалне праксе, углавном танатополитичког карактера, усмеравајући своје грађане ка конкретним начинима очувања сећања на Русе. Материјализација тих успомена на које су утицали и сами припадници тог народа, осим изучавања метода употребе њихове смрти у политичком дискурсу, у фокусу је истраживачког поступка и један од приоритетних захтева који су постављени. Међу циљеве треба уврстити и приказивање „посебног статуса”, које је „руско” односно „совјетско” имало током читавог 20. века у друштву и то упоређивањем југословенске и европске праксе у погледу руских гробних комплекса, али и гробаља других армија, етничких и верских заједница у оквирима граница Краљевине односно социјалистичке Југославије.

Постављени хронолошки оквир, био је условљен двема историјским прекретницама – почетком Првог светског рата 1914. и распадом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (и падом комунизма у Европи) 1991. године, границама које су, уосталом, одређене и „кратким 20. веком”.³ Две поменуте године – 1914. и 1991, које су вишеструко утицале на даљи ток збивања, спадају у датуме од изузетног историјског значаја, с обзиром на њихове политичке, друштвене, економске и културне последице. Истовремено, овај временски оквир не би требало схватати сувише стриктно. Потреба за праћењем континуитета у еволуцији сећања, али и, у извесном смислу, корена друштвеног односа према гробним комплексима, почевши од 19. века (од периода Првог српског устанка), условила је проширење хронолошких граница, које је било неопходно и ради заокруживања саме теме и прављења извесне систематизације и прегледа. Просторни, пак, оквир истраживања, представљала је територија Југославије (Краљевине и социјалистичке Југославије), односно за период од 1914–1918. године – Краљевине затим окупиране Србије, и деловина Аустроугарске који су после рата били у саставу Краљевине СХС.

---

3 Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema (istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991)*, (Beograd: Dereta, 2004).

Особеност и вишеслојност теме утицала је на избор метода истраживачког поступка. Примењивана је комбинација хронолошког и тематског принципа, како би се у континуитету и линеарно испратили и анализирали развој и промене које су се десиле одређеној групи руских гробних комплекса, насталих као последица Првог, Другог светског рата и посредно Грађанског рата у Русији, односно живота у туђини, с тим што су комплекси Црвене армије били подељени на две целине. Као тачка раздвајања изабрана је 1953, година коју је обележила смрт Јосифа Висарионовича Стаљина, али и потписивање Балканског пакта са Грчком и Турском, којим је Југославија ојачала своју улогу на Балкану.⁴ Ова два догађаја допринела су сазревању идеје у совјетском партијском руководству о потреби промене курса ка Југославији и започињању процеса помирења са њом. Сама комбинација метода изабрана је како би се комплетније сагледала специфичност теме. Међутим, у извесним случајевима она је неминовно доводила до преклапања која су се тичала званичне културе сећања (у послератном периоду).

Сама тема је проучавана на неколико нивоа. Први је представљао приказивање настанка самих гробних комплекса и праћење континуитета, односно дисконтинуитета у односу државних органа и друштва према тим целинама, које су настале као производ одређеног историјског контекста – Првог или Другог светског рата, Грађанског рата у Русији, живота у туђини. Радило се, наиме, о покушају прављења извесног прегледа званичне културе сећања током периода од једног века, века који је обележио промену у државном систему Југославије, руско-српским / совјетско-југословенским односима, и који је красила брига, равнодушност, заборав, нехај, еволуција сећања и одржавања, али и брисања успомена на Русе и њихова гробна места. Наредни, други план је анализирао ту меморијалну и комеморативну праксу, као одраз става државе и њеног званичног курса и политике према тада већ непостојећој царевини, односно Совјетском Савезу. Тај однос је, међутим, посматран и као илустрација званичне перцепције Русије/СССР-а. На последњем, трећем нивоу изучавана је танатополитичка страна самих комплекса – методе којима се државна елита служила и употребљавала смрт појединца или групе људи пореклом из „Русије” у политичке и идеолошке сврхе.

---

4 Драган Богетић, „Сједињене Америчке Државе и формирање Балканског пакта 1952–1955.”, *Архив* 2/2001, 190.

Начин избора истраживаних гробних комплекса, зависио је, пак, од неколико чинилаца (с обзиром на њихову бројност, посебно у случају парцела руских емиграната). То је, најпре, био значај догађаја који је њиме комеморисан, као и важност коју им је дала власт, друштво, руска заједница и совјетски дипломатски представници у Југославији путем учешћа у њиховом подизању, погребним ритуалима, комеморативним и меморијалним активностима, али и уклањању и рушењу. Важан фактор је представљала и површина коју су заузимали, бројност лица сахрањених на самом комплексу, значај који су њихова имена имала, илустративност гробне целине за приказивање културе сећања и танатополитике, али и сам историјски тренутак у коме је одређени гробни комплекс подигнут, срушен или уклоњен.

У коришћене методе било је неопходно уврстити и компаративни како би се избегла могућност посматрања овог феномена као изолованог и јединственог, али и с циљем контекстуализације. Тај начин је, иначе, био двојако коришћен – и у случају страних гробних комплекса на територији Југославије и руских у саставу других европских држава. Тако су гробни комплекси руских војника, бранилаца Београда, бораца са Солунског фронта и аустроугарских заробљеника поређени са гробљима савезничких и непријатељских армија из Првог светског рата; некрополе руских емиграната са гробним целинама представника јеврејске, католичке и муслиманске заједнице; војника Црвене армије са гробљима савезника и окупатора из Другог светског рата, односно гробовима бораца Народноослободилачког покрета. Истовремено, особеност теме је изискивала примену још једне методе – обиласка најважнијих локација на којима су подизани комплекси.

Извори и литература

Сама специфичност обрађиване теме произвела је извесне тешкоће у истраживању архивске грађе, пре свега услед бројности државних и друштвених органа и организација укључених у иницирање, изградњу, одржавање и уклањање руских гробних комплекса. Проблем је био нарочито изражен у случају комплекса руске емиграције, с обзиром да је њихов настанак углавном представљао резултат неформалног договора градских власти и руске колоније или једноставно био условљен постојањем „празног простора“ у оквиру постојећег гробља. Тек у ретким случајевима – попут Београда (пре-

цизније Новог гробља), његово формирање је било документовано, чиме је овај пример добио карактер изузетности. Проблеми сличне природе постојали су и у вези са стањем извесних гробних места руских војника из Првог светског рата, у периоду окупације и по завршетку Другог светског рата.

Најзначајнију грађу за питање руских гробних комплекса у Југославији чувају београдски архиви – Архив Југославије, Архив Србије, Историјски архив Београда, Војни архив, Дипломатски архив Министарства спољних послова, у којима су похрањени фондови најважнијих државних, савезних и градских органа, који су током 20. века доносили одлуке о гробним целинама на територији целе земље. То су, пре свега, били: Савез комуниста Југославије, Краљев двор, Министарства иностраних дела, правде односно вера, Савезно извршно веће (СИВ), Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања, Савез бораца Народноослободилачког рата Југославије. Релативно добро очувани извори, у чију веродостојност не треба сумњати будући да нису представљали питања од прворазредног државног или идеолошког значаја, омогућили су праћење процеса настанка и одржавања гробаља руских војника из Првог светског и бораца Црвене армије из Другог светског рата. За последње, осим београдских архива, изузетно важна грађа прикупљена је у Архиву спољне политике Руске Федерације (Архив внешней политики Российской Федерации, Москва). Фондови „Референтура по Југославији” и „Посольство в Југославији” чувају извештаје чланова дипломатског представништва Совјетског Савеза у Југославији значајне за реконструкцију токова реализације меморијалних акција из шездесетих година 20. века. За комплексе, пак, руске емиграције (као специфичног феномена), коришћен је изванредан број фондова Државног архива Руске Федерације (Государственный Архив Российской Федерации, Москва), као једне од најважнијих установа-чувара грађе избегличких организација, затим Архива Српске академије наука и уметности, те локалног Историјског архива Кикинде.

Осим архивске, важан извор представљала је и мемоарска грађа. Сећања учесника догађаја или савременика у извесном смислу су допуњавала документа државне провенијенције и она емигрантских установа, али давала и представу личне перцепције званичне културе сећања. У том смислу биле су важне успомене Василија Ни-

колајевича Штрандмана,⁵ Дмитрија Васиљевича Скринченка,⁶ Ирене Грицкат,⁷ као и других емиграната.

Ради разумевања политичких и друштвених процеса, који су се одразили на настанак руских гробних комплекса и бригу о њима, коришћене су збирке докумената о руско-српским и совјетско-југословенским односима током читавог 20. века.⁸

За истраживање су такође били драгоцене подаци објављивани у периодици – међуратној и послератној. Они су коришћени ради реконструкције датума подизања меморијала и смрти значајних личности, описа сахрана, али и приказивања еволуције сећања. Нарочити извор представљала је руска емигрантска штампа која је излазила у Београду – „Царский вестник” („Царски гласник”, 1928–1940) и „Новое время” („Ново време”, 1921–1930), затим у Паризу и Бриселу, која је у значајној мери допунила недостатке у изворима првог реда, с обзиром да извесна ограничења политичке и идеолошке природе нису могла имати већи утицај на предмет самог истраживања.⁹

Од велике важности за комплексе војника Црвене армије, била је документација градских, међуопштинског, а нарочито Републичког завода за заштиту споменика културе, који чува попис свих спомен-обележја на територији тадашње Народне Републике Србије, извршен 1957–1958. године. Његов значај произилази из чињенице да је комисија која је прегледала споменике, а коју је, иначе, формирао Главни одбор Савеза бораца Народноослободилачког рата Србије као један од важнијих чинилаца у меморијалној култури послератне Југославије, дала детаљне описе тих обележја (пропраћене обавезно и фотографијом), те податке о њиховом настанку и одржавању.

5 Василиј Н. Штрандман, *Балканске успомене*, (Београд: Жагор, 2009).

6 Дмитрий В. Скринченко, *Обривки из могoг дневника*, Предисловие и подготовка текста В. Б. Колмакова; Примечания А. Б. Арсеньева, В. Б. Колмакова, В. А. Скринченко, (Москва: Индрик, 2012).

7 Ирена Грицкат, *У лебдивом ходу: Сећања*, (Нови Сад: Матица српска, 1994).

8 *Југословенско-совјетски односи 1945–1956: зборник докумената*, приредили Љубодраг Димић и Миладин Милошевић, (Београд: Министарство спољних послова, 2010); *Југославија – СССР: Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР-а 1946–1964*, Том 1, приредили Људмила А. Величанскаја и др., (Београд: Архив Југославије, 2014); Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата. Зборник грађе*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2014); *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали. Том 4, Руско-српски односи 1917–1945*, приредили Алексеј Тимофејев, Горан Милорадовић и Александар Силкин, (Београд: Архив Србије; Москва: Главное архивное управление города Москвы, 2017).

9 Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, (Београд: Чигоја, 2006), 17.

Треба напоменути да су ту комисију чинила стручна лица, која су давала и процену вредности комплекса. Важно је истаћи и да је попис допуњаван шездесетих година новим подацима. Он је, уосталом, омогућио и праћење промена у еволуцији сећања – постављање нових и уклањање старих споменика.

Од посебне користи биле су и библиотеке Московског државног универзитета „Ломоносов“, Московског државног института за међународне односе, Руска државна библиотека, као и Јавна државна историјска библиотека Русије.

Крајем последње деценије 20. и током прве две деценије 21. века, изучавање теме руских гробних комплекса одликује се знатном популарношћу. Нарочито је изражено занимање за комплексе руске емиграције – од Висбадена, Брисела, Египта до Манџурије.¹⁰ Ипак, обрада ове теме је у извесној мери била усмерена на пописивање сахрањених лица, чланова градске руске колоније и опис самих парцела.¹¹ Стога варирају и дometи њихових истраживања и квалитет рада. А сличне појаве забележене су и у случају совјетских војних меморијала.¹²

У совјетској, односно руској историографији, руски гробни комплекси у Југославији у 20. веку нису имали значајно место. То је разумљиво са становишта начина на који је у јавном дискурсу СС-СР-а поиман Први светски рат, односно припадници белог покре-

10 На пример: Татьяна В. Жилевич (Мирошниченко), *В память об усопших в земле Маньчжурской и харбинцах*: Книга-альбом, (Мельбурн: Б. и., 2000); Владимир В. Беляков, *Российский некрополь в Египте*, (Москва: Гуманитарий, 2001); Светлана Арро, *Русский Висбаден: Меланхолические прогулки: поэтический путеводитель по русскому историческому кладбищу в Висбадене с приложением схемы кладбища и исторических справок*, (Санкт-Петербург: Олимп, 2006); Михаил Г. Талалай, *Некрополь Свято-Андреевского скита на Афонской Горе*, (Санкт-Петербург: ВИРД, 2007); Иван И. Грезин, *Русское кладбище Кокад в Нице = Cimetiere russe de Caucade à Nice*, (Москва: Старая Басманная, 2012).

11 Иван И. Грезин, *Кладбища коммун Ixelles и Uccle в Брюсселе: алфавитный список русских захоронений*, (Санкт-Петербург: Изд-во РГО, 1996); Тестаччо: *Некатолическое кладбище для иностранцев в Риме: алфавитный список русских захоронений*, сост. Ванда Гасперович, (Санкт-Петербург: ВИРД, 1999); Иван И. Грезин, *Алфавитный список русских захоронений на кладбище в Сент-Женевьев-де-Буа*, (Москва: Старая Басманная, 2009).

12 *Книга памяти. Советские воинские мемориалы и захоронения на территории Курземе. Латвия. 1941–1945*, сост. Б. Соколов, Р. Назаров, (Лиепая: Балтийский Центр культурно-исторического наследия „Патриот“, 2011); Петер Сиксль, *Советские граждане, погибшие в Австрии в годы Второй мировой войны, и места их захоронения: Книга памяти*, (Грац-Вена-Москва: Общество по исследованию конфликтов и войн, 2015).

та.¹³ Међутим, ни комплекси совјетских војника нису били предмет посебног интересовања, већ су тек узгред помињани у оквиру приказивања операција Другог и Трећег украјинског фронта у Југославији, и то у сећањима бивших бораца.¹⁴ Саме избеглице и учесници војних операција у Другом светском рату су по његовом завршетку оставили незнатне забелешке о руским гробним комплексима.¹⁵ Тек касније студије (крајем седамдесетих и из девете деценије 20. века, објављиване у Њујорку у часопису Удружења питомаца руских кадетских корпуса у иностранству „Кадетская перекличка“), омогућиле су у извесној мери реконструкцију њиховог стања и начина одржавања по доласку Комунистичке партије Југославије на власт.¹⁶ Извесно интересовање за ову тему, али за период друге половине 19. и почетка 20. века, забележено је у новијој руској историографији. Такав пример представља монографија посвећена смрти „грофа Вронског“ тј. Николаја Николајевича Рајевског 1876. године.¹⁷ Такође, у извесном

- 13 Евгений В. Волков, „Так говорили вожди: лики белого движения в официальной риторике руководителей советского государства”, *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. История* 17/2006, 25–29.
- 14 *Beogradska operacija*, redakcija maršala Sovjetskog Saveza Sergeja Semjonoviča Birjuzova i general-pukovnika JNA Radeta Hamovića, (Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1964); Владимир Ф. Толубко и Николай И. Барышев, *От Видина до Белграда. Историко-мемуарный очерк о боевых действиях советских танкистов в Белградской операции*, под редакцией и с предисловием В. Ф. Чижа, (Москва: Наука, 1968).
- 15 *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945 гг. Исторический очерк и сборник воспоминания соратников*, (Нью-Йорк: Наши вести, 1963); Владислав А. Маевский, *Русские в Югославии: Взаимоотношения России и Сербии. Т. 2*, (Нью-Йорк: Ист. кружок, 1966).
- 16 Анатолий М. Росселевич, *Кадетские корпуса за рубежом. 1920–1945*, (Нью-Йорк: Объединение кадет российских зарубежных кадетских корпусов, 1970); Павел Пагануцци, „Югославские контрасты (25 лет спустя)”, *Кадетская перекличка* 18/1977, 102–113; „Слово Гв. Кап. В. А. Высоцкого кадета I К. К.”, *Кадетская перекличка* 37/1984, 8–21; Александр Карпов, „О Русском участке Православного Кладбища в Белой Церкви, Югославия”, *Кадетская перекличка* 40/1986, 127–130; „Доклад В. Т. Соболевского”, *Кадетская перекличка* 42/1987, 121–123; „Доклад В. Т. Соболевского”, *Кадетская перекличка* 45/1988, 110–116; Ростислав В. Полчанинов, „Русские в Сараеве”, *Блоковский сборник XIII. Русская культура XX века: метрополия и диаспора*, ред. А. Данилевский, (Тарту: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996); Ростислав В. Полчанинов, „Русские в Сараеве”, *Кадетская перекличка* 75/2004.
- 17 Андрей Л. Шемякин, *Смерть графа Вронского. К 125-летию Сербо-турецкой войны 1876 г. и участия в ней русских добровольцев*, (Москва: Индрик, 2002).

броју радова посвећених руској емиграцији у Југославији, односно Србији помињу се, мада узгред, и комплекси избеглиштва и појединачни меморијали руским војницима погинулим у Првом светском рату.¹⁸

Тема руских гробних комплекса на тлу Југославије није била предмет интересовања ни југословенске историографије. С једне стране, Комунистичка партија Југославије делила је совјетске ставове о карактеру Првог светског рата,¹⁹ и гледала на представнике, тада већ малобројне, руске емиграције са идеолошког становишта. С друге стране, после Резолуције Информбироа и почетка конфликта између Београда и Москве 1948, са политичког и идеолошког аспекта питање гробних комплекса војника Црвене армије није могло бити у фокусу историографије.²⁰ Међутим, ни побољшање односа ни помирење нису резултирала писањем радова о овој теми током пе-

- 18 Константин В. Никифоров, „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)”, *Славяноведение* 4/1992, 33–44; Виктор И. Косик, „Русская церковь в Югославии. 1921–1939 год”, *Славяноведение* 6/1996, 66–76; Виктор И. Косик, *Русская Церковь в Югославии (20–40-е годы XX века)*, (Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2000); Виктор И. Косик, *Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде 1920–1950-е годы*, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2007); Виктор И. Косик и Владимир А. Тесемников, *Русский Белград*, (Москва: Издательство МГУ, 2008).
- 19 О традицијама Великог рата у периоду после 1945. године: Olga Manojlović Pintar, „Tradicije Prvog svetskog rata u Srbiji, Od simbola sanjanog jugoslovenstva, do simbola izneverenog srpstva”, *Kultura sjećanja, Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, (Zagreb: Disput, 2007), 155–167.
- 20 Индикативно је било да у објављеним сећањима учесника НОБ-а постоји тек понеки податак о броју погинулих војника Црвене армије у ослободилачким операцијама. Фокус је био на представљању одлучујуће улоге Народноослободилачке војске Југославије у завршним војним дејствима, посебно у Београду, и уопште њених борбених способности. Перо Раичевић, „Београђани су нас одушевљено дочекали и у свему помагали. Борбе I батаљона”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, ур. Бошко Брајовић, (Београд: Војноиздавачки завод, 1978), 211–217; Перо Перовић, „Застава слободе на палати Албанија (Четврти батаљон у борби за ослобођење Београда)”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (Београд: Војноиздавачки завод, 1978), 226–242; Mile Maksimović, „Od Avale do palate Albanija”, *Prva proleterska. Sećanja boraca*, III, ur. Veljko Miladinović, (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1986), 299–308; Јагош Жарић, „Prva proleterska u Beogradskoj operaciji”, *Prva proleterska. Sećanja boraca*, III, ur. Veljko Miladinović, (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1986), 277–293; Лазо Радаковић, „Борбе за ослобођење Београда”, *Трећа личка пролетерска бригада. Сећања бораца*, ур. Сава Крстић, (Београд: Секција бораца 3. личке бригаде, 1991), 270–273. Међу малобројним успоменама које помињу и совјетски меморијал у Београду, истиче се једно сећање. Vitomir Pirak, „Bio je to divan rastanak”, *Prva proleterska. Sećanja boraca*, III, ur. Veljko Miladinović, (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1986), 383–385.

десетих година, будући да су поменути деценију обележила неслагања око политичких и идеолошких питања (и која су се наставила и у наредним декадама). Поједини меморијали војницима Црвене армије кратко су описивани у студијама које су се појавиле почетком шездесетих година, а правиле су преглед или попис спомен-обележја Народноослободилачке борбе на територији Србије,²¹ као и у малобројним публикацијама из седме и наредне две деценије, у којима је помињан споменички комплекс у Батиној скели.²²

У новијој српској историографији питање руских гробних комплекса у Србији, односно Југославији до сада је било недовољно об-

- 21 Смиља Сивчев, „Споменици и спомен обележја у част учесника и догађаја НОБ на подручју северног Баната”, *Рад Војвођанског музеја* 11/1962, 189–210; Слободан Пешић, „Споменици и спомен-плоче у част учесника и догађаја НОБ на подручју југоисточног Баната”, *Рад Војвођанског музеја* 11/1962, 167–188; *Београд се сећа: споменици и спомен обележја НО рата*, приредила Даница Баста, (Београд: Музеј града Београда, 1964); Дејан Радовановић, „Споменици и спомен обележја НОБ на подручју средњег Баната”, *Рад војвођанских музеја* 18–19/1969, 199–249; Драгомир Лазић, *Споменици револуције у Крушевачком крају*, (Крушевац: Багдала, 1975); *Грађа за проучавање споменика културе Војводине (ванредни број) – Топографски преглед споменика народноослободилачког рата*, (Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 1977); Раде Јоветић, *Револуција на камену*, (Краљево: „Сутјеска“, 1978); Разуменка З. Поповић, *Споменици Народноослободилачке борбе и револуције СР Србије 1941–1945*, (Београд: Епископ прес, 1981); Милован Вуловић, *Знамења слободе: споменици буна, устанака и ослободилачких ратова*, (Чачак: Општински одбор СУБНОР-а; Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова од 1912. до 1918. године, 1994); *Срем је био неосвојива тврђава*, (Сремска Митровица: Завод за заштиту споменика културе, б. г.). У 21. веку су прављени прегледи меморијала из ратова вођених у 19. и 20. веку: Војислав Суботић, Зоран Пановић и Дејан Ристић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије, Преглед спомен-обележја у земљи и иностранству*, Књига II, (Београд: Влада Републике Србије, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике; БеоСинг; Републички завод за заштиту споменика културе, 2005); Војислав Суботић, Марко Поповић и Зоран Пановић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, Књига I, (Београд: Влада Републике Србије, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике; БеоСинг; Републички завод за заштиту споменика културе, 2006); Војислав Суботић и Петар Опачић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, Књига II, (Београд: Влада Републике Србије, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике; БеоСинг; Републички завод за заштиту споменика културе, 2006); Никола Плавшић, *Крајинска споменица жртава у ратовима Србије 19. и 20. века*, (Неготин: Историјски архив, 2014).
- 22 Nikola Božić, *Batina historijski spomenik*, (Osijek: Međuopćinski odbor SUBNOR-a za Slavoniju i Baranju, 1981); Snježana Bandula, „Monumentalna plastika Antuna Augustinčića; (diplomski rad)”, *Anali Galerije Antuna Augustinčića* 3/1983, 21–65; Ive Šimat Banov, „Novi prilozi o Augustinčiću (IV)”, *Anali Galerije Antuna Augustinčića* 4/1984, 3–30; Maro Grbić, „Zajednički radovi Antuna Augustinčića i Frana Kršinića”, *Anali Galerije Antuna Augustinčića* 5/1985, 3–23; Gojko Jokić, *Jugoslavija: spomenici revolucije*, (Beograd: Turistička štampa, 1986).

рађено. Од најзначајнијих аутора, који су се истражујући руско избеглиштво на посредан начин бавили и овом темом, требало би истаћи покојног професора др Мирослава Јовановића, познаваоца и стручњака за историју руског избеглиштва Алексеја Арсењева, професора др Алексеја Тимофејева, а када су у питању поједини комплекси војника Црвене армије др Олгу Манојловић Пинтар, др Горана Милорадовића и др Виолету Обреновић. Ипак, ова истраживања сачињавала су углавном део неког већег које се бавило одређеним историјским периодом, феноменом или темом из српско-руских односа.²³ Тако је проучавање комплекса руских војника погинулих у Првом светском рату било повезивано са истраживањем помоћи царске Русије Краљевини Србији 1914–1917. године.²⁴ Парцеле на којима су сахрањиване руске избеглице сачињавале су предмет оних студија које су биле посвећене феномену руске емиграције у Србији (углавном у њеним регионима или градовима),²⁵ а меморијали војницима Црве-

23 Изузетак представља изванредан преглед руских гробних комплекса у Банату у 20. веку, али у оквиру истраживања историје руског избеглиштва. Алексеј Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, (Нови Сад: Змај; Футог: Уметничка радионица Завештање, 2011).

24 Тимофејев и Кремић, *Руска војна помоћ Србији*, 286–292; Ярослав В. Вишняков, Алексей Ю. Тимофеев и Горан Милорадович, *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, (Москва: РИСИ, 2016), 245–252.

25 Алексей Арсењев, *У излучини Дуная: Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду*, (Москва: Русский путь, 1995); Несиба Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву 1919–1941*, (Панчево: Градска библиотека; Историјски архив, 2005); Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, (Београд: Чигоја, 2006); Мирослав Јовановић, „‘Херој је мртав – идеја је бесмртна’: Символика смрти и погребних ритуала у избеглиштву (Пример Руског избеглиштва на Балкану)”, *Годишњак за друштвену историју* 1–3/2007; Огњан Топаловић, Тома Миленковић и Мирјана Обрадовић, *Врњачки Руси*, (Врњачка Бања: Народна библиотека „Др Душан Радић“, 2008); Алексеј Арсењев, *Руска емиграција у Сремским Карловцима*, (Сремски Карловци: Одбор за подизање споменика генералу П. Н. Врангелу; Културни центар Карловачка уметничка радионица; Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2008); Алексеј Арсењев, *Крај других обала и степа - руска парцела Успенског гробља у Новом Саду*, (Нови Сад: Прометеј, 2009); Александр А. Рогаткин, „Русская колония в Вршаце”, *Русские в Сербии. Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века. Русская эмиграция в Сербии. Россияне в Сербии – последних 60 лет и сегодня*, сост. Алексей Ю. Тимофеев и Алексей Б. Арсењев, (Београд: Весна инфо; Координационный совет российских соотечественников в Сербии, 2009), 189–199; Алексеј Арсењев, „Руси у Банату”, *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, ур. Миодраг Матицки, (Београд: Вукова задужбина, 2010), 663–712; Алексеј Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, (Нови Сад: Змај; Футог: Уметничка радионица Завештање, 2011); Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, (Бе-

не армије истраживани су у оквиру радова о послератној споменичкој архитектури и совјетским културним утицајима у Југославији.²⁶ Истовремено, већина студија које су се бавиле руским избеглиштвом у Србији обрађивала је ту тему до 1941. године. Тек поједини радови (укључујући већ поменуте студије бивших питомаца корпуса) о стању гробних комплекса током периода окупације и по завршетку рата, могли су донекле да попуне недостатке у архивској грађи.²⁷ О комплексима руских војника погинулих током Првог светског рата у периоду од 1941. до 1991. године, нажалост, још је мање информација.²⁸ Истраживање, пак, совјетских меморијала се завршавало описом изградње Гробља ослободилаца Београда – односно 1954. годином. Обимни меморијални и грађевински радови обављани почетком шездесетих година на територији Народне Републике Србије и извесном броју локација у Хрватској и Словенији нису помињани.

У српској историографији ретки су чланци који су се бавили искључиво руским гробним комплексима и односили су се на она еми-

---

оград: Институт за новију историју Србије, 2011); Алексеј Арсењев, „Руси у Бачкој”, *Бачка кроз векове: Слојеви културе Бачке. Зборник радова*, ур. Миодраг Матицки, (Београд: Вукова задужбина, 2014), 717–751. Треба поменути и један чланак посвећен историјату руског избеглиштва у Босни и Херцеговини, у оквиру којег је представљена и гробна целина руских емиграната на гробљу у Сарајеву. Алексеј Б. Арсењев, „Русская эмиграция в Боснии и Герцеговине (1919–1990-е гг.)”, *Ежегодник Дома русског зарубежја имени Александра Солженицына* 1/2011, 140–169.

26 Olga Manojlović Pintar, „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije”, (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2005); Горан Милорадовић, „Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији”, *Годишњак за друштвену историју* 1–3/2007, 83–106; Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, (Београд: Институт за савремену историју, 2012); Виолета Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918–1955” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 2013); Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, (Beograd: Čigoja, 2014).

27 Љубиша В. Ајдић, „Крв руске емиграције у масовном стрељању у Краљеву – октобра 1941. године”, *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, ур. Миодраг Сибиновић, Марија Межински и Алексеј Арсењев, (Београд: Филолошки факултет, Катедра за славистику и Центар за научни рад, 1994); Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СС-СР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011); Алексеј Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, (Нови Сад: Змај; Футог: Уметничка радионица Завештање, 2011).

28 Тимофејев и Кремић, *Руска војна помоћ Србији*, 289–290.

грантска или црвеноармејска.²⁹ Аутори су у њима акценат стављали на културу сећања, а тему обрађивали са политичког, односно уметничког становишта. Ни танатополитички аспект нити еволуција успомена на погинуле и преминуле Русе током дужег временског периода нису представљали предмет посебног истраживања.³⁰

Слична ситуација забележена је и у хрватској историографији. Истраживања гробних целина руских емиграната сачињавала су део студија посвећених историји руског избеглиштва у Хрватској.³¹ Поједини радови су обрађивали тему гробних комплекса војника Црвене армије, тачније одређеног споменичког комплекса – меморијала у Батиној скели.³²

Још је мањи број радова о овој теми који су објављени у Македонији, Босни и Херцеговини и Црној Гори, што је и разумљиво имајући у виду број руских гробних комплекса у тим државама. Углавном се,

29 Миленко Бељански, *Партизанско гробље у Сомбору*, (Сомбор: М. Бељански, 1974); Olga Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја’ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1945“, *Tokovi istorije* 1–2/2005; Олга Манојловић Пинтар, „Невидљива места сећања, споменици Црвеноармејцима у Србији“, *Ослобођење Београда 1944.: Зборник радова*, ур. Александар Животић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010); Виолета Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду“, *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, ур. Милан Брдар, (Београд: ЈКП „Погребне услуге“, 2011); Vojislav Martinov, „Spomenici crvenoarmeјcima u Vojvodini“, *Batinska bitka: zbornik radova*, ур. Stanko Šušnjar, (Novi Sad: Udruženje antifаšista Novog Sada, 2014), 119–128; Nada Živković, *Grobље oslobodilaca Beograda*, (Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 2014); Жељко Зиројевић, *У славу хероја: погинулим припадницима Црвене Армије у Шумадији и Поморављу*, (Крагујевац: ГО СУБНОР, 2014); Јелена Межински Миловановић, „Историјско-уметнички значај руског некропоља“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. Мира Радојевић и Милош Ковић, (Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ“; Институт за политички и економски дијалог, 2014).

30 Од парцијалних истраживања које су пратиле еволуцију сећања (боја на Љубићу) током периода од два века, истиче се једна студија. Милош М. Тимотијевић, „Бож на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током XIX и XX века“, *Српска револуција и обнова државности Србије. Двеста година од Другог српског устанка*. Зборник радова, ур. Срђан Рудић и Лела Павловић, (Београд: Историјски институт, Чачак: Међуопштински историјски архив, 2016).

31 Tatjana Puškadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u kulturnom i znanstvenom životu Zagreba*, (Zagreb: Prosvjeta, 2006).

32 Davorin Vujčić, „Spomenik zahvalnosti Crvenoj armiji“, *Refleksije vremena 1945–1955*, ур. Jasmina Bavoljak, (Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2012), 129–139; Snježana Pavičić, „Neka zapаžanja о Spomeniku zahvalnosti Crvenoj armiji u Batinoј Skeli“, *Anali Galerije Antuna Augustinčića* 32–33/34–35/2012–2015, 249–260.

као и у претходно наведеним примерима, радило о већим студијама о историји руског избеглиштва у појединим градовима.³³

Веће, пак, интересовање за поменућу тему забележено је у словеначкој историографији, посебно почетком 21. века, и оно се пре свега односи на период Првог светског рата. Међу тим студијама нарочито се истиче зборник радова о руским војницима-аустроугарским заробљеницима у Словенији, у оквиру којег је неколико чланака било посвећено управо многобројним гробним целинама тих лица.³⁴ Осим њих, значај овог зборника огледа се и у обимном и исцрпном каталогу локација боравака и места почивања заробљеника из Русије на том подручју.³⁵ И у другим радовима који су се бавили овом темом помињани су руски гробни комплекси у Словенији.³⁶ Поједи-

33 Александар Стерјовски, *Битола. Руската колонија*, (Битола: Младински културен центар, 2003); Зоран Мачкић, *Из Родине у Бањалуку. Руска емиграција у Бањалуци*, (Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2018). У зборнику издаваном у Херцег Новом објављен је 1999. један чланак који се бави гробним комплексом руске емиграције у том граду: Борис Р. Дабовић, „Руско гробље у Херцег Новом”, *Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности* 21–22/1999. Ова тема је обрађена и у радовима који нису објављени у Црној Гори: Драгана Радојичић, „Верски, друштвени и културни аспекти руских миграција у Боку Которску. Руско гробље и духовно заједништво”, *Религија, религиозност и савремена култура. Од мистичног до (и) рационалног и vice versa, Зборник радова Етнографског института САНУ* 30, (Београд: Етнографски институт САНУ, 2014), 129–141; *Россия в изгнании. Жизнь русских эмигрантов в Герцег Нови. 1920–1940-е гг.*, (Б. м., б. г.).

34 Miha Mihelič, „Руски гроб при Triglavskih jezerih ter z njim povezani dogodki, razmišljanja in občutja”, *Vojni ujetniki carske Rusije v prvi svetovni vojni na slovenskem ozemlju*, ur. Barbara Nadbath, Dimitrij Mlekuž, Janko Boštjančič, (Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2018), 57–100; Janko Boštjančič, „Pripoved k dilemi o času gradnje Ruske kapelice pod Vršičem”, *Vojni ujetniki carske Rusije v prvi svetovni vojni na slovenskem ozemlju*, ur. Barbara Nadbath, Dimitrij Mlekuž, Janko Boštjančič, (Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2018); Renata Pamič, „Ruska kapelica pod Vršičem”, *Vojni ujetniki carske Rusije v prvi svetovni vojni na slovenskem ozemlju*, ur. Barbara Nadbath, Dimitrij Mlekuž, Janko Boštjančič, (Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2018); Radovan Pulko, „Таборище русских военных уjetников в Стрнišчу”, *Vojni ujetniki carske Rusije v prvi svetovni vojni na slovenskem ozemlju*, ur. Barbara Nadbath, Dimitrij Mlekuž, Janko Boštjančič, (Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2018).

35 Miha Mihelič, „Katalog v pisnih virih odkritih lokacij, povezanih s prisotnostjo vojnih ujetnikov carske Rusije med prvo svetovno vojno na slovenskem ozemlju”, *Vojni ujetniki carske Rusije v prvi svetovni vojni na slovenskem ozemlju*, ur. Barbara Nadbath, Dimitrij Mlekuž, Janko Boštjančič, (Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2018), 137–287.

36 Jasna Fischer, „Руски војни уjetници на оземљу Републике Словеније 1914–1918”, *Zgodovinski časopis* 3–4/2009, 350–372; Радован Пулко, „Австро-венгерский военный лагерь Штернталь и судьба находившихся в нем русских военнопленных”, *Slovenica III: Первая мировая война в политике и*

на истраживања су била посвећена и гробним комплексима војника Црвене армије.³⁷ Међутим, као и у случају српске историографије, изостала су истраживања културе и еволуције сећања на њих у каснијим периодима.

Танатополитика, пак, сама по себи, представљала је у српској историографији предмет истраживања која су обухватала шире хронолошке (у извесном случају и вишевековне), али и просторне оквире, пружајући преглед начина употребе смрти у разним културама и цивилизацијама.³⁸ Дужи временски период – век или више, био је граница у оквиру које се у Србији проучавала култура сећања.³⁹ Популарност ове теме у западноевропским и америчким историографским оквирима била је знатна.⁴⁰ Ништа мање није била ни у ру-

---

културе руских и словенцев: К столетию начала Первой мировой войны, ред. Константин В. Никифоров, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2014), 141–155.

- 37 Katarina Mohar, „Freedom is a Monument’: The Victory Monument in Murska Sobotica – Its Erection, Destiny and Context”, *Acta Historiae artis Slovenica* 2/2013, 115–130; Katarina Mohar, „Svoboda je spomenik’: Spomenik zmage v Murski Soboti – nastanek, usoda, kontekst”, *Acta Historiae artis Slovenica* 2/2013, 131–145.
- 38 Тодор Куљић, „Танатополитика: употреба леша, бесмртности и несмртности”, *Годишњак за друштвену историју* 3/2011, 33–48; Todor Kuljić, „Smrt kod levice i desnice: prilog kritici antitotalitarne ideologije”, *Filozofija i društvo* 4/2011, 111–126; Александра Павићевић, „Време, без’ смрти”, *Представе о смрти у Србији 19–21. века*, (Београд: Етнографски институт САНУ, 2011); Todor Kuljić, *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, (Београд: Ћигоја, 2014).
- 39 Olga Manojlović Pintar, „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije”, (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2005); Todor Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, (Београд: Ћигоја штампа, 2006); *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar, (Београд: Институт за нову историју Србије, 2006); Миле Бјелајац, „Култура сећања на савезништво у Другом светском рату кроз називе улица, тргова и спомен-обележја”, *Ослобођење Београда 1944.: Зборник радова*, ur. Александар Животић, (Београд: Институт за нову историју Србије, 2010); Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, (Београд: Ћигоја, 2014); *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, priredili Michal Sladeček i Jelena Vasiljević, (Београд: Zavod za udžbenike; Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015).
- 40 George Mosse, „National Cemeteries and National Revival: The cult of the Fallen Soldiers in Germany”, *Journal of Contemporary History* 1/1979, 1–20; Barry Schwartz, „The Social Context of Commemorations: A Study in Collective Memory”, *Social Forces* 2/1982, 374–402; James M. Mayo, „War Memorials as Political Memory”, *Geographical review* 1/1988, 62–75; George Mosse, *Fallen soldiers, Reshaping the Memory of the World Wars*, (Oxford: Oxford University Press, 1989); Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Memoire”, *Representations* 26/1989, 7–24; Paul Connerton, *How societies remember*, (Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 1989); John Shotter, „The Social construction of remembering and forgetting”, *Collective remembering*, David Middleton (eds.), (Lon-

ској.⁴¹ У средишту њиховог интересовања углавном су били Први и Други светски рат и начини формирања, одржавања, мењања, бризања или измишљања колективног сећања једног друштва, али и методе материјализације успомена на збивања из недавне прошлости.

Књига је настала на основу рукописа докторске дисертације „Руски гробни комплекси у Србији у 20. веку”, одбрањене септембра 2019. на Филозофском факултету Универзитета у Београду. У раду на рукопису и монографији од неизмерне важности били су ми инспиративни разговори, савети и подршка ментора, проф. др Алексеја Тимофејева, којем изражавам најискренију захвалност, као и сугестије и предлози чланова комисије проф. др Милана Ристовића, доцента др Јелене Рафаиловић и др Горана Милорадовића (уједно и рецензента књиге). Овом приликом се и њима захваљујем. Драгоцелну и немерљиву помоћ пружили су ми и стручњак за историју руске

---

don; Newbury Park, Calif.: Sage Publications, 1990); Maurice Halbwachs, *On collective memory*, (Chicago: University of Chicago Press, 1992); John R. Gillis, „Memory and Identity: The history of a relationship”, *Commemorations: the politics of national identity*, John R. Gillis (ed.), (Princeton: Princeton University Press, 1994); Alon Confino, „Collective Memory and Cultural History: Problems of Method”, *American Historical Review* 5/1997, 1386–1403; Katherine Verdery, *The political lives of Dead Bodies: reburial and postsocialist change*, (New York: Columbia University Press, 1999); Alaida Asman, „O metaforici sećanja”, *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja R. E. Č.* 56/1999; Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Amir Weiner, *Making sense of war: The Second World War and the Fate of Bolshevik Revolution*, (Princeton: Princeton University Press, 2002); Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, (Chicago: University of Chicago Press, 2004); Jay Winter, *Remembering war: the Great War between memory and history in the twentieth century*, (New Haven, London: Yale University Press, 2006); *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Astrid Erll, Ansgar Nunning (ed.), (Berlin; New York: de Gruyter, 2008); Aleida Asman, *Duga senka prošlosti*, (Beograd: Biblioteka XX vek; Knjižara Krug, 2011); Maarten Van Alstein, *The Great war Remembered: Commemoration and Peace in Flanders Fields*, (Brussels: Verlag Barbara Budrich, 2011); Marek Tamm, „Beyond History and Memory: New Perspectives in Memory Studies”, *History Compass* 6/2013, 458–473.

41 Татьяна Г. Малинина, *Тема памяти в архитектуре военных лет: (По материалам конкурсов и выст. 1942–1945 гг.*, (Москва: НИИ теории и истории изобразительного искусств, 1991); Светлана А. Еремеева, „Монументальные практики коммеморации в России XIX и начала XX века”, *Образы времени и исторические представления. Россия – Восток – Запад*, ред. Лорина П. Репина, (Москва: Кругъ, 2010); Татьяна Г. Малинина, „Тема памяти в архитектурном проектировании и художественной критике военных лет”, *Память и время. Из художественного архива Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: материалы, документы, статьи, комментарии*, отв. ред. Татьяна Г. Малинина, (Москва: Галарт, 2011); Алексей В. Святославский, *История России в зеркале памяти. Механизмы формирования исторических образов*, (Москва: Древлехранилище, 2013).

емиграције, господин Алексеј Арсењев, др Олга Манојловић Пинтар, такође рецензент ове монографије, др Виолета Обреновић, др Ненад Лајбеншпергер из Републичког Завода за заштиту споменика културе, као и господин Милош Јуришић који је несебично и великодушно поделио са мном фотографије из своје колекције. Захвалност дугујем и колегама из Русије – др Георгију Николајевичу Енгелхардту са Института за словенске студије Руске академије наука и Сергеју Павлову из Архива спољне политике Руске Федерације на њиховом труду и спремности да ми помогну приликом истраживања у Москви, као и др Марини Јурјевни Сорокини из Дома руске дијаспоре „Александар Солжењин“. Дозволом да објавим у књизи фотографије Јевгенија Халдеја велику част ми је учинила његова ћерка, Ана Халдеј, и на томе сам јој најискреније захвална.

Такође, захвалност изражавам и директору Института за новију историју Србије др Милету Бјелајцу и колегама. Најзад, захваљујем се и својој породици на подршци и помоћи.

ЗАКЉУЧАК

Иако је тешко сажето представити руско-српске односно совјетско-југословенске односе у 20. веку, у извесном смислу могуће их је описати као континуитет дисконтинуитета.²¹⁸⁶ Наследници некадашњих савезника у Првом светском рату (Краљевине Србије и царске Русије), Краљевина СХС/Југославија и РСФСР/Совјетски Савез тек после двадесет и две године постојања, 1940. године успоставили су дипломатске односе,²¹⁸⁷ иако су у периоду дужем од две деценије постојали контакти између две земље и њихових грађана.²¹⁸⁸ Краљевина СХС је, међутим, одржавала везе са чуварима традиција руске империје – руским избеглицама, а посланство тада непостојеће државе је у центру Београда радило до 1924. године. Други светски рат је, пак, довео до новог дисконтинуитета – заједничке операције Црвене армије и Народноослободилачке војске Југославије против окупационих снага, вођене на територији некадашње Југославије 1944–1945, резултирале су спољнополитичким савезништвом две партије – Свесавезне комунистичке партије (бољшевика) и Комунистичке партије Југославије, која је постала владајућа.²¹⁸⁹ Нова елита је променила однос који су предратни властодршци, дом Карађорђевића, имали према руској емиграцији, против чијих чланова, припадника војне формације је последње две ратне године водила знатне окршаје. Истовремено, и односи између Београда и Москве, који су после рата доживели своју кулминацију, промењени су већ након три и по године, 1948. године. Конфликт који је званично окончан после седам година није представљао једину несагласност која су два

2186 О сложености и слојевитости српско-руских односа: Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija”, 93–126; Мирослав Јовановић, *Срби и Русу 12–21. век – историја односа*, (Београд: Народна библиотека Србије, 2012).

2187 Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija”, 95.

2188 Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, 184–204, 225–249; *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали. Том 4, Руско-српски односи 1917–1945*, приредили Алексеј Тимофејев, Горан Милорадовић и Александар Силкин, (Београд: Архив Србије; Москва: Главное архивное управление города Москвы, 2017); Драгиша Васић, „Утисци из Русије”, *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010): Антологија*, приредио Мирослав Јовановић, 447–469; Сретен Стојановић, „Импесије из Русије”, *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010): Антологија*, приредио Мирослав Јовановић, 469–480.

2189 Иако су у периоду окупације постојали контакти између емигрантске владе и СССР-а. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, 249–294.

политичка руководства имала у наредним деценијама. Али, тај период, од 1955. до 1991, не може се свести искључиво на неслагање, већ је био обележен и сарадњом.

Дисконтинуитети у совјетско-југословенским односима (и руско-српским) одразили су се директно или посредно на стање руских гробних комплекса у Југославији, како војника погинулих у Првом и Другом светском рату, тако и оних руске емиграције. Еволуција и борба сећања пратиле су промене на државном, спољнополитичком плану и биле су у већој мери везане за периоде сарадње, односно неслагања две земље. Међутим, као што су у политичким односима постојали паралелни токови, слична слика забележена је и у случају гробних комплекса. Можда најилустративнији пример тога представљао је споменик совјетским војницима подигнут на Тргу републике у Београду, који је „преживео” Резолуцију Информбироа и конфликт који је уследио, да би његово уклањање 1954. (годину дана пре званичног помирења) на изванредан начин било свечано саопштено јавности како би се приказала реализација обимног пројекта градње Гробља ослободилаца Београда. Као, пак, илустрација супротне праксе може бити чињеница да антикомунистички карактер режима у међуратној Југославији није условио подршку државе комплексима руске емиграције, већ су те гробне целине биле третиране на исти начин као и гробна места припадника било које етничке или верске групе. Ипак, оваква ситуација је забележена током читавог века, јер систематске подршке државе одржавању руских гробних комплекса није било. Тренутни интереси и актуелна међународна ситуација су ипак били преовлађујући. Посвећивање знатне пажње гробљу француских ратника из Првог светског рата је у међуратном периоду било повезано са спољнополитичким ослонцем који је Краљевина СХС/Југославија имала у Француској. Комплекси, пак, руских војника су упркос низу веза које је династија Карађорђевић имала са домом Романових, били препуштени забораву. Али, у том смислу су делили судбину гробова српских војника који су се налазили на територији Југославије, у чијем одржавању је такође изостајала државна помоћ.

Осим актуелно политичке ситуације, за стање руских гробних комплекса важна је била и промена у самом карактеру југословенског режима после Другог светског рата. Она је подразумевала читаву лепезу односа државних органа према тим гробним целинама – углавном индиферентност према комплексима бораца императорске армије из Великог рата, културу и борбу сећања на учешће при-

падника руске емиграције у војним операцијама у Другом светском рату, као и индиферентност и нехај према гробним местима руских избеглица/емиграната преминулих у међуратном и послератном периоду (премда је немаран однос према тим комплексима одликовао и власт Краљевине Југославије). Али, ни брига о местима почивања југословенских жртава из минулог конфликта није била континуирана. Ова чињеница наводи на закључак да ни идеолошки ни политички аспект није у свим случајевима био доминантан. Извесну улогу играло је још неколико фактора, с тим да је њихов удео ипак био занемарљив у поређењу са државним.

Најпре је то било ангажовање локалних органа власти и њихова заинтересованост за културу сећања уопште. Већи степен самосталности које су по завршетку Другог светског рата локалне заједнице и општине успеле да остваре по питању меморијализације сећања на погинуле током претходног конфликта, утицао је на начин на који су се оне сећале учешћа совјетских војника у ослободилачким операцијама 1944. године. Истовремено, овакав вид слободе отварао је могућност и за „борбу сећања” која је забележена у извесном, мада незнатном, броју случајева кроз рушење и уклањање споменика. У том смислу илустративни пример је представљао споменик у Банатском Карловцу, којем је после Резолуције Информбироа преозначен карактер. Ипак, говорећи о значају улоге локалних власти, не би требало занемарити ни финансијске могућности ових заједница да користећи своја буџетска средства подижу или одржавају меморијале.

Финансије су биле важан чинилац који је утицао на меморијално градитељство и начин комеморисања војника погинулих у Првом и Другом светском рату. Али, као ни локалне заједнице ни оне нису биле потпуно независне од политике и идеологије.²¹⁹⁰ О томе може сведочити пројекат градње више костурница посвећених ратницима Црвене армије и палим борцима НОП-а 1960–1962. године.

Директна зависност од државних органа постојала је и у случају Одбора за обележавање и уређивање историјских места из НОБ-а, који је иако формиран у оквиру СБНОР-а био одговоран СИБ-у. Сам Савез бораца био је доминантна друштвено-политичка организација у комеморативном и меморијалном аспектима. Његови задаци су

²¹⁹⁰ Иако је забележен извесан број примера који указују на другачије. Макс Бергхолц, „Свештеник, спомен-плоча и борба за сећање на пале борце у једном селу у Србији 1955–1956”, *Спомен места, историја, сећања. Зборник Етнографског института САНУ* 26, ур. Александра Павићевић, (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009), 37–46.

обухватали иницијативност, обезбеђење финансијских средстава, надзор и активни рад на подизању и одржавању гробних комплекса, који такође нису били без утицаја партијске структуре. Тако, на пример, подизање неколико споменика црвеноармејцима, на иницијативу овог борачког удружења, 1948. и 1949. може се објаснити жељом југословенског руководства да се пажљиво односи према СССР-у.

Значајну улогу у одржавању неког гробног комплекса играла је и његова важност у меморијалном смислу, односно да ли је догађај који је споменик комеморисао имао локални или општедруштвени карактер, мада је и у оваквој пракси постојало неколико изузетака.²¹⁹¹

У годинама завршних војних операција (1944. и 1945) важан фактор у комеморисању улоге погинулих црвеноармејаца у ослобођењу Југославије представљала је и совјетска команда (на територији Србије – у Београду, Сомбору, Суботици; Хрватске – у Батини и Словеније – у Мурској Сobotи). Ипак, до 1948. године (почетка конфликта) није био забележен некакав вид агитовања Москве за обављање меморијалне активности, с обзиром да је сама власт предузимала такве кораке. Оваква врста доминантне улоге политичког фактора настављена је и у наредном периоду. Уосталом, и законском регулативом је питање гробних комплекса Црвене армије потпадало под надлежност југословенског органа.

Веза политике, са једне, и меморијалног градитељства, са друге стране, у случају руских гробних комплекса била је веома изражена током читавог 20. века. Ови меморијални објекти као материјални подсетници на присуство „Руса” и „руског” у Југославији били су ипак у највећој мери директно зависни од државног курса, спољне политике и тренутних интереса. Њихов друштвени и политички статус се стога мењао у складу са поменутих променама, с тим да периоди стагнације у односима нису били праћени демонстративним рушењем ових форми симбола Совјетског Савеза у земљи (нити су променом режима споменици руским царским војницима погинулим у Првом светском рату били уклањани, иако су поједина гробља на којима су били сахрањени и руски ратници била уништена). Истовремено, гробни комплекси бораца руске војске из Првог светског рата, у поређењу са гробљима других савезничких армија, имали су у извесној мери посебан статус. Он је произилазио из престанка постојања руске царевине у чију би надлежност спадала брига о местима почивања њених грађана. Француско и италијанско војно

2191 Haike Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014).

гробље (гробља савезничких држава у Великом рату), била су пре-дата на старање представништвима тих држава у Београду. Одржавање и уређивање руских комплекса је стога зависило од заинтересованости, политичке воље и финансијских средстава државних и локалних органа, друштвених организација, али и од могућности појединача, потомака, породице, руске заједнице и цркве.

У међуратном периоду, у случају руских гробних комплекса, у меморијалној пракси већи је утицај имало друштво (на које је и индиректно преко својих представника деловала и држава). Тако су у комеморисању руских војника погинулих током Првог светског рата и преминулих руских избеглица најактивнији били припадници руске емиграције. За разлику од њега, по завршетку Другог светског рата државни фактор је био доминантан (представници власти су били чланови тела задужених за меморијалну архитектуру). У том смислу, званично сећање је имало примат над индивидуалним (резултирајући притом и нестанком неких надгробних споменика и места почивања Руса услед непостојања потомака). Нестанком, пак, СФРЈ и дотадашњег идеолошког оквира и конструкта, лична сећања почињу да јачају.

За државе настале по распаду СФРЈ, период од 1991. године, распада Совјетског Савеза и почетка дезинтеграције Југославије до средине друге деценије 21. века, заједничка је била појава појачаног интересовања дипломатских представништава Руске Федерације за уређивање и обнову гробних комплекса, као и подизање нових спомен-обележја. То је било изражено на територији скоро свих држава у којима су постојале ове гробне целине – Хрватске, Македоније, Словеније и Србије. У случају Хрватске обновљене су гробне целине војника Црвене армије – споменици у Белом Манастиру и Илоку.²¹⁹² На Немачком војном гробљу у Прилепу 2014. године подигнут је споменик у знак сећања на руске борце са Солунског фронта, који су били сахрањени на том гробном комплексу.²¹⁹³ На територији Словеније је, пак, 2006. на гробљу у Марибору, на којем је био сахрањен велики број ратних заробљеника из СССР-а, постављен мермерни руски крст.²¹⁹⁴ Десет година касније откривена је спомен-плоча којом је ко-

---

2192 <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/ilok-preuredenje-parka-u-spomenna-poginule-vojnike-crvene-armije-financiralo-veleposlanstvo-ruske-federacije/7333515>; <https://www.portalnovosti.com/venac-za-crvenoarmejece> (приступљено 28. 12. 2019.)

2193 Чиняков, „Русские войска во Франции и на Балканах (1916–1918)“, 118.

2194 https://veleposlanistvorusije.mid.ru/ru/press-centre/news/g_maribor/ (приступљено 28. 12. 2019.)

меморисана погибија стотине војника и официра Црвене армије приликом форсирања Муре априла 1945.²¹⁹⁵ Исте године је у Љубљани, на гробљу Жале подигнут и споменик руским и совјетским војницима који су погинули у Словенији за време оба светска рата – „синовима Русије и Совјетског Савеза који су погинули на словенској земљи током Првог и Другог светског рата”. Имао је форму белих стубова на којима су се налазили ждралови.²¹⁹⁶ Осим тога, словенске власти су почетком 21. века обновили неколико споменика из Првог светског рата.²¹⁹⁷

У Србији је, пак, тај период био обележен јачањем успомена на учешће војника царске Русије у војним операцијама Првог светског рата и еволуцијом успомена на Други светски рат (укључујући и продор другачијих сећања од оних која су сачињавала званични дискурс у Југославији),²¹⁹⁸ чему је свакако допринело и побољшање српско-руских међудржавних односа. У складу с тим, у Србији је подигнуто неколико нових обележја: у спомен на погинуле руске војнике у Првом светском рату (у Београду),²¹⁹⁹ на жртве „Нишког инцидента” у Другом светском рату,²²⁰⁰ као и на припаднике руске емиграције (спомен-крст у Зрењанину). Међу специфичне треба истаћи примере два спомен-обележја, која су комеморисала сећања која нису била у складу са дискурсом који је био званичан од 1944. до 1991. године. То је најпре био меморијал подигнут у спомен на питомце и учитеље кадетског корпуса стрељане 1944. недалеко од Беле Цркве (на тзв. „Пасјем гробљу”). Овај споменик у облику руског крста, постављен 2013. године био је посвећен „жртвама 20. века”, „великомученицима невино стрељаним”: „Не погазивши заклетву, Ви сте наставили да

2195 https://veleposlanistvorusije.mid.ru/ru/press-centre/news/n_p_doklezhove/ (приступљено 28. 12. 2019.)

2196 <https://ruskiymir.ru/news/210829/> (приступљено 28. 12. 2019.)

2197 https://rus-slo.mid.ru/ru/press-centre/news/n_p_dutovle/; https://rus-slo.mid.ru/ru/press-centre/news/n_p_shtanel/

2198 Акцијама немачке стране 1994/1995. године обновљена је парцела на загребачком гробљу Мирогој, на којем су били сахрањени војници који су се током рата борили у немачкој армији, укључујући и припаднике Руског корпуса. Постављене су плоче на којима су била уклесана имена сахрањених, као и надгробници у форми крстова. Такође, почетком 21. века на гробљу Мирошевац је постављен споменик на којем је било уклесано име митрополита Гермона, двојице свештеника и неколицине Руса. Виктор И. Косик, *Хорватская Православная Церковь (от организации до ликвидации) (1942–1945). Взгляд из XXI века*, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2012), 109–110; Грубмајр, „Русские захоронения на кладбищах Загреба”, 564–566.

2199 Вишняков, Тимофеев и Милорадович, *Битва двуглавых орлов*, 246.

2200 Динчић и Симовић, *Нишки инцидент*, 41.

у братској Србији верно служите великој Русији на најразличитијим дужностима и професијама до своје трагичне погибије.” Друго обележје је, заправо, била плоча постављена на гроб пешадијског потпоручника Владимира Јевгенијевича Шеља, који је погинуо у 22. години живота у Априлском рату и потом сахрањен на руској парцели на Новом гробљу.²²⁰¹ Њом су, међутим, комеморисани борци из Руског корпуса (његов отац је био у тој формацији).²²⁰² На годишњицу његовог оснивања, једно руско удружење је 2011. подигло плочу „Верном дугу Христољубивим војницима у избеглиштву, борцима Руског корпуса у Србији у спомен на поднете жртве и претрпљена страдања”.

Подизање низа споменика у периоду после 1991. представљало је последицу сарадње више фактора са српске и руске стране: представника српских власти, Српске православне цркве, удружења, Амбасаде Руске Федерације и руских организација. Истовремено, меморијализација сећања на Русе којима је последње коначиште била Србија укључивала је и обнову и реконструкцију извесног броја запуштених обележја из Првог и Другог светског рата и то напорима и средствима управо поменутих чинилаца. Заинтересованост Русије за руске / совјетске војне меморијале у Србији директно је одражавао споразум који је потписан између влада две земље априла 2013. године. У жељи да „обезбеде достојно место починка и очувају сећање на војна и цивилна лица, чија погибија и смрт су последица Првог и Другог светског рата и других ратних операција”, обе стране су регулисале статус руских војних меморијала у Србији,²²⁰³ и српских у Русији, односно обавезале су се да ће уређивати и одржавати те гробне комплексе.²²⁰⁴ Тиме је и озваничена сарадња две земље на одржавању успомена на улогу Руса у српској историји, улогу коју су комеморисала обележја почевши од друге половине 19. века до друге деценије 21. века. А мање од месец дана касније, потписан је и Уго-

---

2201 *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917–2001: в шести томах.* Том 6. X-Я, книга третья, сост. Вадим Н. Чуваков, (Москва: Издательство „Пашков дом”, 2007), 352.

2202 *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945 гг. Исторический очерк и сборник воспоминания соратников,* (Нью-Йорк: Наши вести, 1963).

2203 Под овим појмом су, у ствари, подразумевани руски гробни комплекси, у значењу које се у раду употребљава – гробна места, појединачни гробови, заједничке гробнице, гробља и парцеле на гробљима, споменици и меморијални објекти на територији Србије. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 16, 26. 11. 2014, 12.

2204 *Службени гласник Републике Србије*, бр. 16, 26. 11. 2014, 12.

вор између влада Руске Федерације и Републике Словеније о војним гробљима, сличне садржине.

Руско споменичко наслеђе на простору бивше Југославије се у највећој мери сачувало. То наслеђе је углавном било последица ратних потреса – устанака, Првог српско-турског, Првог и Другог светског рата, посредно Грађанског рата у Русији. Оно је уједно представљало и материјална сведочанства улоге руског / совјетског фактора и присуства „руског“ на овом простору.